

Lublin 25 V 2020 r.

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Roksany Studzińskiej „Opozycja w Rosji w latach 1991-2013” napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Wojciecha Sokoła

Problematyka zmian systemowych w Federacji Rosyjskiej i konsolidacja nowego reżimu politycznego w dalszym ciągu budzą duże zainteresowanie ekspertów i badaczy. Ostatnimi czasy uwagę obserwatorów życia politycznego w Rosji przykuwa nie trajektoria zmian demokratycznych, lecz zakończenie procesu de-demokratyzacji (M. McFaul) i konsolidacja reżimu twardego autorytaryzmu. Przewidywane zmiany Konstytucji FR w zakresie zwiększenia kompetencji głowy państwa w systemie, który już aktualnie określa się mianem „superprezydenckiego” oraz zniesienia ograniczeń sprawowania urzędu prezydenta przez jedną osobę do dwóch kadencji z rządu potwierdzają zakresione powyżej trendy. Według Władysława Surkowa, jednego z głównych ideologów Kremla, w Rosji ukształtował się system polityczny zwany „putinizmem”.

Opozycja odgrywa bardzo ważną rolę w kształtowaniu i funkcjonowaniu reżimu demokratycznego, natomiast szczególną rolę posiada w systemie niedemokratycznym. Należy pogratulować autorce trafnego wyboru tematu rozprawy doktorskiej, a zaproponowane ramy czasowe pozwalają na prześledzenie roli i znaczenia opozycji rosyjskiej zarówno w okresie otwarcia i demokratyzacji systemu, jak i zwijania demokracji i konsolidacji reżimu autorytarnego.

Wstęp jest dobrym wprowadzeniem do lektury rozprawy doktorskiej, zawierającym wszystkie niezbędne elementy. W rozprawie bardzo dobrze zostały określone cel, podmiot i przedmiot badań oraz sformułowane wartościowe pytania i hipotezy badacze. Pewne wątpliwości mogą się pojawić w odniesieniu do hipotezy głównej. Po pierwsze, „różne warunki ustrojowe” w Rosji nie obejmowały systemu

demokratycznego. Zatem w Rosji nie ma tradycji funkcjonowania opozycji w państwie demokratycznym, a jedynie w warunkach państwa transformacji demokratycznej. Po drugie, możemy konstatować, że opozycja w Rosji funkcjonowała w specyficznych warunkach częściowego bądź całkowitego „wykluczenia” («вне закона»). Po trzecie, powyższe uwarunkowania funkcjonowania opozycji w Rosji narzucają jako alternatywę nie zmianę władzy w sposób demokratyczny (ewolucyjny), lecz rewolucyjny co najczęściej odbywa się w okresach «смути».

Doktorantka trafnie wybrała płaszczyznę czasową, przestrzenną i rzeczową rozprawy. Uzasadniając ramę końcową wyznaczoną na 2013 rok autorka wskazała na zmiany międzynarodowe (m.in. sankcje). W ocenie recenzenta ważnym wydarzeniem zarówno w kontekście polityki wewnętrznej Federacji Rosyjskiej, jak i międzynarodowej była aneksja Krymu (2014), a polityka sankcji była odpowiedzią na agresywne działania Rosji wobec Ukrainy. Z tego powodu ramy czasowe należy wydłużyć o kilka miesięcy.

Metody zostały dobrane i wykorzystane prawidłowo. Konstrukcja pracy jest czytelna i przejrzysta, pozwalająca na pełne zrealizowanie postawionych w pracy celów badawczych. Rozprawa została napisana na podstawie bogatej literatury przedmiotu, przeważnie w języku polski i angielskim. Należy podkreślić, że autorka uwzględniła aktualne pozycje dotyczące stanu badań rosyjskiej opozycji (m.in. O. Nadszakula-Kaczmarczyk, *Kapitał polityczny opozycji antysystemowej w Rosji*, Kraków 2019). Ponadto wykorzystwała podstawowe akty prawne Federacji Rosyjskiej.

Rozdział I poświęcono zagadnieniom ogólnym: definicjom podstawowych pojęć, roli i mechanizmom funkcjonowania opozycji w społeczeństwach demokratycznych i niedemokratycznych. Ponadto odwołano się do interakcji zachodzących pomiędzy władzą a społeczeństwem. W rozprawie autorka przytacza m.in. podział opozycji na parlamentarną i pozaparlamentarną (autorstwa E. Zwierzchowskiego i A. Antoszewskiego). Jednak w kontekście badania rosyjskiej opozycji słusznie koncentruje się na definicji Tomasza Krawczyka, która przedstawia podział opozycji na prosystemową i antysystemową. Doktorantka przytacza również definicje opozycji w ujęciu S. Lawsons (legalna/nielegalna) i G. Sartori (w szerokim i wąskim znaczeniu). Autorka podkreśla istotę i znaczenie w państwach niedemokratycznych opozycji niepolitycznej, mającej ważne

znaczenie polityczne. Powyższy wątek znajdzie zastosowanie i potwierdzenie w rozdziale IV, traktującym o opozycji środowisk artystycznych i młodzieżowych. Autorka słusznie konstatuje, że rolą opozycji jest krytykowanie władzy oraz próba jej przejęcia. Natomiast w systemach autorytarnych, ograniczających działania nonkonformistyczne w życiu politycznym, społecznym i kulturalnym staje się to niemożliwe. Zatem każdy sprzeciw wobec władzy nawet w granicach prawa staje się dla władzy autorytarnej bezprawnym (nielegalnym) działaniem. „Systemy niedemokratyczne ograniczają działalność opozycji w sposób prawny i instytucjonalny”, a zaproponowane studium przypadku działania opozycji w Rosji jest dobrym tego przykładem.

W **Rozdziale II** autorka skoncentrowała się na zaprezentowaniu tradycji działalności opozycyjnej w Rosji w okresie carskim i radzieckim. Zaprezentowane treści nie wnoszą nic nowego do stanu badań. Stanowią jednak dobre tło porównawcze dla zaprezentowania roli, znaczenia i sposobu funkcjonowania opozycji we współczesnej Rosji, ukazując de facto poza nielicznymi wyjątkami miejsce opozycji w rosyjskim życiu polityczno-społecznym jako zjawiska przebywającego na marginesie lub poza nim. Stąd w rosyjskiej tradycji politycznej, kultywowanej częściowo w nowych warunkach opozycyjna działalność zaczyna przypominać ruch dysydencki. Rozdział stanowi dobre i syntetyczne studium przypadku, pokazując m.in. proces kształtowania poszczególnych partii politycznych oraz nurtów w rosyjskiej myśli politycznej. Ważną część tego rozdziału stanowi ostatni podrozdział, traktujący o powiązaniu tradycji opozycji w Rosji z okresem współczesnym. W tym kontekście można rozważyć nieznaczną modyfikację jego tytułu pod kątem powiązania tradycji i współczesności.

Autorka nie ustrzegła się drobnych błędów. W rozważaniach pominięto okres lat 1725-1796, szczególnie ważną kwestię „Nakazu Imperatorowej Katarzyny II” (1767 rok), w którym to dokumencie widoczne są wpływy Monteskiusza i próby kształtowania w Rosji europejskiego państwa prawa. Dokument jako przejaw odwilży obudził w społeczeństwie rosyjskim ducha opozycyjności (m.in. M. Szczerbatow, przedstawiciel opozycji konserwatywnej, N. Nowikow i A. Radiszczew). „Liszeniec” to człowiek pozbawiony praw wyborczych i obywatelskich, a nie „byli ludzie” (s.61).

W kontekście założeń nurtu narodowego należało wspomnieć o jego przywiązaniu do tzw. triady Uwarowa, że Rosja to przede wszystkim prawosławie, samodzierżawie i ludowość. Głównym przedstawicielem nurtu anarchistycznego w Rosji nie był Nestor Machno, lecz Michaił Bakunin i Piotr Kropotkin. W dobrze skonstruowanym i zrealizowanym podrozdziale 2.2. zabrakło odniesienia do ważnych kwestii: nomenklatury oraz grup interesu, które powstawały w ZSRR w oparciu o podziały regionalne i branżowe. W kontekście braku zinstytucjonalizowanych form funkcjonowania opozycji wobec władzy w ZSRR ukształtowała się specyficzna sytuacja, kiedy realna rywalizacja o władzę toczyła się w ramach nomenklatury (obecnie „partii władzy”) pomiędzy poszczególnymi grupami interesu. Putin zastąpił Jelcyna na przełomie lat 1999/2000, a w marcu odbyły się wybory prezydenckie (na s. 87 autorka przesunęła daty o jeden rok). Konstytucja RSFRR została uchwalona w 1978 roku, po uchwaleniu Konstytucji ZSRR w 1977 roku (s. 85 – 1977 r.). Odwołując się do definicji opozycji autorstwa Ryszarda Herbuta należało sporządzić przypis (s. 94).

W **Rozdziale III** autorka zaprezentowała uwarunkowania funkcjonowania opozycji we współczesnej Rosji, koncentrując uwagę czytelnika na specyfice rosyjskiego systemu politycznego, aspektach prawnych tworzenia i funkcjonowania partii politycznych, uwarunkowaniach zewnętrznych. Interesująco został zaprezentowany obraz władzy i opozycji w społeczeństwie rosyjskim.

Doktorantka wykazała bardzo dobrą znajomość specyfiki rosyjskiego systemu politycznego, wskazując na meandry transformacji systemu począwszy od fazy otwarcia na zmiany demokratyczne poprzez fazę reżimu hybrydowego oraz ostatecznego odwrotu od demokracji w kierunku reżimu autorytarnego. Autorka na podstawie pomiaru siły poszczególnych organów władzy państwowej w Federacji Rosyjskiej bardzo dobrze ukazała pozycję ustrojową prezydenta jako organu władzy de facto stojącego ponad trójpodziałem władzy. Należy się zgodzić z doktorantką, że powyższe kwestie w sposób istotny wpływają na funkcjonowanie opozycji w Federacji Rosyjskiej. Drobną sugestią recenzenta polega jedynie na doprecyzowaniu etapów transformacji systemowej w Rosji (demokratyzacja/kształtowanie reżimu hybrydowego/autorytaryzm), co pozwoli na uporządkowanie kwestii odpowiedniego stosowania kategorii pojęciowych.

Na przykład aktualnie w Rosji nie mamy do czynienia z reżimem hybrydowym (s.110), lecz z reżimem autorytarnym. Przytoczone w rozprawie indeksy (*Freedom House – twardy autorytaryzm*, *Index Fundacji Bertelsmanna – miękki autorytaryzm*) potwierdzają ustalenia recenzenta. Zresztą sama autorka zgadza się z twierdzeniem, że Rosja na przestrzeni lat z systemu bliższego demokracji ewoluowała w kierunku autorytaryzmu. Natomiast należy uwzględnić także zmiany polityczne, które dokonały się w Rosji w latach 2011-2012, które przesądziły o ukształtowaniu w Federacji Rosyjskiej reżimu autorytarnego. Silna pozycja ustrojowa prezydenta FR jako głowy państwa nie polega tym, że „nie jest zaliczony do organów władzy państwowej” (s. 100), lecz na normie konstytucyjnej o „(...) zapewnieniu harmonijnego funkcjonowania i współdziałania organów władzy państwowej” (art. 80, ust. 2 UZ FR). Ponadto, jak słusznie zauważa doktorantka, poprzez nadmiernie rozbudowany system kompetencji głowy państwa zostały jemu de facto podporządkowany rząd i parlament, a nawet władza sądownicza. Zatem prezydent jest ważnym organem władzy w państwie, który de facto w roli „arbitra” góruje nad systemem naczelných organów władzy w państwie.

Opisując stosunek społeczeństwa do władzy i opozycji autorka nie skupia się tylko na zaprezentowaniu badań opinii publicznej, znanych rosyjskich sondażowi, ale próbuje także eksploracji przyczyn. W tym kontekście wskazuje na podporządkowanie mediów grupie trzymającej władzę w Rosji, która narzuca społeczeństwu według najlepszych wzorców radzieckiej propagandy pozytywny obraz władzy i negatywny wizerunek opozycji, szczególnie tej antysystemowej. W mediach opozycja wobec prezydenta W. Putina jest bardzo często przedstawiana jako opozycja (wróg wewnętrzny) wobec państwa. Autorka słusznie wskazuje na brak tradycji demokratycznych w państwie i społeczeństwie rosyjskim, czego konsekwencją jest zapotrzebowanie na rządy silnej ręki i swego rodzaju umowę społeczną zawieraną pomiędzy władzą a społeczeństwem (bezpieczeństwo w zamian za ograniczenia swobód). Ponadto w rozprawie wskazano na zbliżenie władzy świeckiej i kościelnej, co w praktyce oznacza odrodzenie się w Rosji modelu relacji państwo-kościół zwanych kazonnym prawosławiem. Zatem autorka nieświadomie potwierdza tezę, że prezydentura Władimira Putina prowadzi do ukształtowania w Rosji reżimu twardego autorytaryzmu opartego o zmodyfikowaną triadę

Siergieja Uwarowa. Prawosławie – oznacza dominację zależnej od władzy świeckiej Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, dominującej na obszarze cywilizacji prawosławnej. Ludowość – oznacza zachowanie kolektywno-autorytarnego modelu narodu rosyjskiego, odrzucającego demokrację zachodnią. Samowładztwo – oznacza zachowanie władzy bardzo wąskiej grupy ludzi związanej ze strukturami siłowymi.

Omawiając wpływy zewnętrzne autorce udało się trafnie zobrazować lansowany przez rosyjskie władze obraz opozycji jako agentów (w negatywnym znaczeniu) wpływu Zachodu, a ustroju demokratycznego jako narzędzia podporządkowania Rosji przez Zachód.

W **Rozdziale IV** autorka skupiła się na zaprezentowaniu myśli politycznej i działalności opozycji parlamentarnej i pozaparlamentarnej. Powyższe zadanie zrealizowała na podstawie klasycznego podziału treści na: podziały polityczne w Rosji po 1991 roku; koncepcje polityczne różnych nurtów opozycji politycznej oraz opozycję polityczną w rywalizacji wyborczej. W tej części pracy znajdujemy wiele wartościowych fragmentów dotyczących m.in. usytuowania rosyjskich partii politycznych na osi lewica-prawica oraz okcydentalizm – antyokcydentalizm, co jest niezwykle ważne biorąc pod uwagę specyfikę orientacji ideowo-programowej rosyjskich partii politycznych. Na rysunku nr 6 błędnie umieszczono Jedną Rosję bardziej na prawo w porównaniu do LDPR, którą autorka słusznie nazywa partią nacjonalistyczną. Doktorantka na podstawie typologii Maxa Webera trafnie podaje dwa podstawowe typy legitymizacji władzy w Rosji (tradycyjny i charyzmatyczny). Nazwę ugrupowania «Народный Альянс» należy przetłumaczyć jako Związek (Sojusz) Ludowy, a nie Sojusz Narodowy. Pomimo udziału Alekseja Nawalnego w marszach narodowców w charakterze obserwatora Związek Ludowy nie zaliczamy do ugrupowań nacjonalistycznych, lecz do partii ludowo-demokratycznych. W swoim programie partia optowała za rozwojem demokratycznym państwa, nawiązywała do europejskich tradycji łączonych ze specyfiką rosyjską. Aktualnie partia nazywa się Rosja Przyszłości. Przedstawiając rywalizację wyborczą autorka trafnie wskazała na problem maksymalnego zawężenia pola rywalizacji politycznej w Rosji, którym skutecznie „zarządza” (steruje) grupa trzymająca władzę, wypychając poza pole parlamentarne szereg niewygodnych dla Kremla partii politycznych. W tym kontekście znan

W. Żyrinowskiego, który podczas wywiadu powyborczego miał pretensje do władzy z powodu tego, że G. Ziuganow otrzymał więcej głosów od niego. Prezentując wyniki wyborów z poszczególnych elekcji (patrz tabele) należało uwzględnić system wyborczy. Szczególnie w przypadku stosowania systemu mieszanego należało podać nie cząstkowe wyniki (w systemie proporcjonalnym), ale także w systemie większościowym. Wtedy otrzymamy nieco inny obraz sytuacji powyborczej, kiedy zwycięskie ugrupowanie wyłania się na podstawie obydwu części składowych systemu (zob. tabela 12, bez takiego podejścia informacje LDPR – 23% (70 mandatów), Wybór Rosji – 15,5% (96 mandatów) są niezrozumiałe dla czytelnika). W kontekście rywalizacji wyborczej w Rosji należało także wskazać na rolę środków masowego przekazu oraz wykorzystywanie tzw. czynnika administracyjnego. Doktorantka, odwołując się do ustaleń innych badaczy trafnie zaznacza, że rosyjski system partyjny przestaje być systemem rywalizacyjnym.

Rozdział V doktorantka poświęciła przejawom oporu społecznego niezależnych środowisk artystycznych i młodzieżowych. Bardzo interesująca i dobrze napisana część rozprawy, która pokazuje pewne trendy kształtowania się w Rosji ruchu dysydenckiego jako ruchu oporu przeciwko reżimowi twardego autorytaryzmu. Autorka wykazała się bardzo dobrą znajomością współczesnej literatury i sztuki rosyjskiej, uwzględniając najważniejsze trendy opozycyjne/dysydenckie w środowiskach twórczych i dziennikarstwie. W ocenie recenzenta więcej uwagi można było poświęcić satyrze politycznej związanej m.in. z Klubem Zabawnych i Sprytnych («Клуб весёлых и находчивых»), który był zmuszony w okresie rządów Władimira Putina do wprowadzenia samocenzury, a ostatecznie zaprzestano transmisji programów na żywo. Przykładem bardzo dobrej satyry politycznej są wystąpienia Michaiła Jefremowa (zob. filmy na YouTube „Путин и мужик”, „А в Кремле зазвонил телефон” i in.), w których znany aktor krytykuje politykę wewnętrzną i międzynarodową prezydenta Rosji. Ponadto ważną formą sprzeciwu i opozycji wobec reżimu sowieckiego oraz nowej Rosji pozostają dowcipy i anegdotki. Na temat osoby prezydenta i władzy w Rosji krąży wiele dowcipów, które przy pomocy współczesnych środków komunikowania stają się powszechne. („- Władimir Władimirowicz, Tramp rozdaje Amerykanom pieniądze, co mamy robić? – Nie ulegać prowokacji, nasza odpowiedź będzie asymetryczna – nikomu ani kopie...”, „- Władimir

Władimirowicz, ludzie nie mają za co żyć ... - Kto nie ma za co, ten nie ma po co ...). Warto było wspomnieć również o opozycyjnej postawie wobec reżimu i osobiście prezydenta Rosji legend radzieckiej i rosyjskiej muzyki rockowej Andrieja Makarewicza (lidera zespołu „Maszyna Wriemieni”) oraz Jurija Szewczuka, lidera zespołu DDT. Powyżsi artyści nieraz nawiązywali do twórczości bardów (m.in. Bułata Okudźawy i Włodzimierza Wysockiego), nazywanych przez radziecką propagandę muzyką dywersantów, a na Zachodzie muzyką myślących inaczej (zob. M. Krawczynskij, *Muzykalnyje diwersanty*, Litres 2018). Ponadto można także nadmienić inicjatywy, związane z prowadzeniem na YouTube „БЛОКНОТ - Новости России и мира”.

Ukazując działalność w autorytarnej Rosji środowisk artystycznych i młodzieżowych jako opozycji niepolitycznej o znaczeniu politycznym autorka trafnie wytyczyła podstawowe kierunki i obszary powyższej aktywności, wskazując na skuteczne i nieskuteczne formy oddziaływania społecznego. Przykładem nieskutecznego oddziaływania jest omówiona w rozprawie sprawa Pussy Riot, kiedy wybrana forma sprzeciwu wobec rosyjskiego prezydenta była niezrozumiała dla większości Rosjan i zupełnie przysłoniła jego istotę.

Generalnie bardzo dobry poziom rozprawy doktorskiej mgr Roksany Studzińskiej oraz w części nowatorski charakter i kompleksowe ujęcie problemu zasługują na uznanie. Autorka osiągnęła cele stawiane w rozprawie doktorskiej oraz wykazała bardzo dobrą znajomość badanej problematyki. Ponadto mocną stroną rozprawy jest dobry język, syntetyczne ujęcie problemu oraz bardzo dobra analiza uwarunkowań związanych z funkcjonowaniem opozycji w Rosji w kontekście historycznym i współczesnym. Drobne uchybienia i niedociągnięcia w niniejszej rozprawie nie przekreślają jej licznych walorów poznawczych. Jest to dobrze napisana i aktualna analiza sytuacji opozycji w Federacji Rosyjskiej. Dobry poziom i częściowo nowatorski charakter rozprawy, po wyeliminowaniu drobnych błędów, przemawiają za opublikowaniem jej fragmentów. Recenzowana rozprawa spełnia wymogi stawiane pracom doktorskim w ustawie o stopniach naukowych i tytułach. Z pełnym przekonaniem wnioskuje o dopuszczenie mgr Roksany Studzińskiej do dalszego przebiegu postępowania.

Z-ca Dyrektora
Instytutu Nauk o Polityce i Administracji

prof. dr hab. Walenty Baluk

